

УДК 911.3

Лаврик О.Д.*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини***Берчак В.С.***Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*

Натуральні долинно-річкові ландшафти Середнього Побужжя

У статті досліджено натуральні долинно-річкові ландшафти Середнього Побужжя як передумову проведення природоохоронних заходів, уникнення подальшої антропогенізації натуральної природи та оптимізацію долинно-річкових ландшафтних комплексів. Виявлено, що у структурі долин малих річок ландшафти натурального походження зосереджені у межах руслового, заплавного та схилового типів місцевостей. У межах річищ найбільше натуральних урочищ збереглося на ділянках між верхніми та нижніми б'єфами ставків і водосховищ. Є закономірна зміна двох типів аквальних ділянок – перекатів і плес. Виділено типи натуральних урочищ у структурі перекатів – центральне річище, мілководні рукави, острови та плес – центральне глибоководдя та прибережні відмілини. Специфічний режим і високий рівень залягання ґрунтових вод зумовлюють функціонування натуральних ландшафтних комплексів у заплавах. У структурі низької заплави обґрунтовано наявність трьох типів натуральних урочищ – вологих лук, надмірно зволжених лук і заболочених зволжених лук. Встановлено, що натуральні ландшафти збереглися на крутих і відносно стрімких схилах, які не були порушені кар'єрними розробками. За літологічними особливостями у долинах малих річок Середнього Побужжя найчастіше зустрічаються два варіанти схилових місцевостей: суглинистий та кристалічно-суглинистий. У їх структурі виокремлено три типи урочищ – крутих (70–80°) гранітних схилів, сухих лук, грабово-дубових лісів. З'ясовано, що натуральні долинно-річкові ландшафти Середнього Побужжя в умовах повсюдного, всебічного антропогенного навантаження потребують раціонального використання та охорони. Серед низки існуючих напрямів їх збереження найдієвішим є заповідання, що включає створення нових природоохоронних об'єктів, які мають натуральне походження, розширення площі існуючих заповідних територій за рахунок буферних зон, які не зазнали антропогенного впливу та створення єдиної системи природоохоронних територій за рахунок розбудови екологічної мережі. Розкрито можливості охорони натуральних схилових місцевостей долини річки Синиці, між селами Синицівка, Кам'яний Брід та Шамраївка Ульяновського району Кіровоградської області за рахунок ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Кам'яногірський».

Ключові слова: натуральні ландшафти, долинно-річкові ландшафти, малі річки, тип місцевості, урочище.

Лаврик А.Д., Берчак В.С. Натуральные долинно-речные ландшафты Среднего Побужья. В статье исследованы натуральные долинно-речные ландшафты Среднего Побужья как предпосылка проведения природоохранных мероприятий, избежания дальнейшей антропогенизации натуральной природы и оптимизации долинно-речных ландшафтных комплексов. Выявлено, что в структуре долин малых рек ландшафты натурального происхождения сосредоточены в пределах руслового, пойменного и склонового типов местностей. В пределах русел больше натуральных урочищ сохранилось на участках между верхними и нижними бьефами прудов и водохранилищ. Закономерная смена двух типов аквальных участков – перекатов и плес. Выделены типы натуральных урочищ в структуре перекатов – центральное русло, мелководные рукава, острова и плес – центральное глубоководье и прибрежные отмели. Специфический режим и высокий уровень залегания грунтовых вод обуславливают функционирование натуральных ландшафтных комплексов в поймах. В структуре низкой поймы обосновано наличие трех типов натуральных урочищ – влажных лугов, чрезмерно увлажненных лугов и увлажненных заболоченных лугов. Установлено, что натуральные ландшафты сохранились на крутых и относительно крутых склонах, которые не были затронуты карьерными разработками. По литологическим особенностям в долинах малых рек Среднего Побужья чаще всего встречаются два варианта склоновых местностей: суглинистый и кристаллически-суглинистый. В их структуре выделены три типа

урочищ – крутих (70-80°) гранитних схилів, сухих лугов, грабово-дубових лісів. Вияснено, що натуральні долинно-річкові ландшафти Середнього Побужжя в умовах повсюдної, всесторонньої антропогенної навантаження потребують раціонального використання і охорони. Серед ряду існуючих напрямків їх збереження найбільш дієвим є заповідання, що включає створення нових природоохоронних об'єктів, які мають натуральне походження, розширення площ існуючих заповідних територій за рахунок буферних зон, які не зазнали антропогенного впливу і створення єдиної системи природоохоронних територій за рахунок розвитку екологічної мережі. Розкрито можливості охорони натуральних схилів долини річки Синиці, між селами Синицівка, Кам'яний Брод і Шамраївка Ульяновського району Кіровоградської області за рахунок ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Кам'яногорський».

Ключові слова: натуральні ландшафти, долинно-річкові ландшафти, малі річки, тип місцевості, урочище.

O. Lavryk, V. Berchak natural river valley landscapes of middle Pivdennyi Buh river's region.

Natural river valley landscapes of the middle Pivdennyi Buh river's region as a precondition for environmental protection activities, avoidance of further natural nature pollution and optimization of river-valley landscapes complexes have been studied in the article. It was found that the natural origin landscapes in the structure of small rivers valleys are concentrated within the channel, flood and slope types of areas. The most natural rivers tracts are preserved in the areas between head and tail waters of ponds and storage reservoirs. It is natural the change of two types of aquatic areas – shoals and water stretches. Three types of natural tracts in the structure of shoals – central channel, shallow sleeves, islands and water stretches – the central deep water and coastal shallows have been revealed. It is shown that the specific regime and high level of groundwater occurrence cause the functioning of natural landscapes complexes in floodplains. We have grounded the existence of three types of natural tracts – moistened meadows, extremely moistened meadows and boggy moistened meadows in the structure of the low floodplain. It was found that natural landscapes are preserved on the steep and relatively steep slopes that have not been affected by a quarry development. According to lithological features the valleys of small rivers of the Middle Pivdennyi Buh river's region have two variants of slope areas: loamy and loamy-crystal. Its structure has three types of tracts - steep (70-80) granite slopes, dry meadows and hornbeam-oak forests. It was come to the conclusion that natural river valley landscape of the Middle Pivdennyi Buh river's region in terms of universal, comprehensive anthropogenic loading requires rational use and protection. Preservation is the most effective among the number of existing conservation directions. It includes the creation of new protected objects that have a natural origin, expansion of the area of existing protected areas due to buffer zones that have undergone human impact and the unified system of protected areas creation due to the environmental network developing. The possibility of the protection of natural slope areas of Synytsia river valley, between the villages Synytsia, Kamiani Brid and Shamrayivka of Ulianivka district of Kirovograd region through such landscape reserve of national importance as «Kamianogirskiyi» has been revealed.

Key words: natural landscapes, river valley landscapes, small rivers, locality type, tract.

Наявність проблеми. Антропогенний вплив на натуральні долинно-річкові ландшафти набув глобальних масштабів. Будучи основою для формування усіх антропогенних ландшафтних комплексів вони зазнали докорінних змін. Зараз натуральні ландшафти долин малих річок Середнього Побужжя поширені у вигляді невеликих урочищ і локалізуються фрагментарно. Переважна їх більшість має екомережоформуюче значення і підлягає охороні як об'єкти природно-заповідного фонду. Виявлення та дослідження натуральних долинно-річкових ландшафтів є передумовою проведення природоохоронних заходів, спрямованих на збереження конкретних натуральних урочищ, створення заповідних територій, уникнення подальшої антропогенізації натуральної природи та оптимізацію долинно-річкових ландшафтних комплексів в цілому.

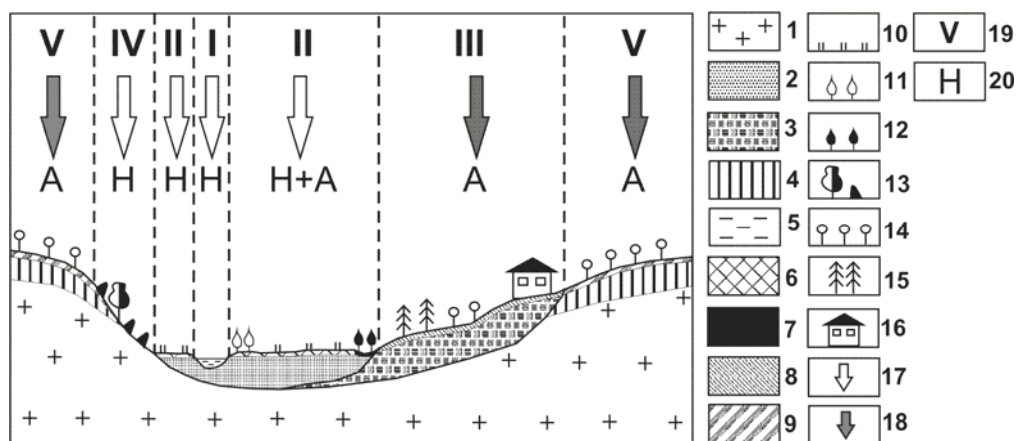
Аналіз попередніх досліджень. Пізнання натуральних долинно-річкових ландшафтів фізико-географами проводиться активно. Сукупність досліджень Денисика Г.І., Чиж О.П., Стефанкова Л.І., Гудзевича А.В., відображених у колективній

монографії «Середнє Побужжя» [5], дають уявлення про загальні особливості структури натуральних долинних ландшафтів. На основі досліджень натуральних ландшафтних комплексів долин річок Побужжя та Придністер'я, Г.І. Денисик виділив дев'ять типів місцевості у їх структурі [2]. О.Д. Лаврик розглядає натуральні річкові урочища як палеоландшафтну основу сучасних водних антропогенних ландшафтів [1]. О.В. Рябоконт розглядає натурально-антропогенні ландшафти як особливе поєднання натуральних і антропогенних ландшафтних комплексів [4].

Постановка завдання: проаналізувати сучасний стан натуральних долинно-річкових ландшафтів Середнього Побужжя.

Результати дослідження. У структурі долин малих річок Середнього Побужжя нами виявлено незначна кількість урочищ, які мають натуральне походження. Це зумовлено низкою причин: 1) менші морфометричні характеристики долин (у порівнянні з великими), а відповідно мала (до 0,5-1 га) площа урочищ, які швидше трансформуються внаслідок антропогенного чинника; 2) менша різноманітність долинно-річкових урочищ; 3) давність господарського освоєння долин малих річок (водно-річкові урочища розпочали активно змінювати ще з IX ст.); 4) зростаюча інтенсивність сучасного антропогенного навантаження (особливо у результаті рекреаційної діяльності).

У річищах малих річок найбільше натуральних урочищ збереглося на ділянках між верхніми та нижніми б'єфами ставків і водосховищ. Специфічний режим і високий рівень залягання ґрунтових вод зумовлюють функціонування натуральних ландшафтних комплексів у заплавах. Докорінної трансформації не зазнали круті (>15°) схили з виходами кристалічних порід Українського щита. Внаслідок значної трансформованості рельєфу на надзаплавних терасах урочищ натурального походження нами не виявлено. Загалом у структурі долин малих річок Середнього Побужжя ландшафти натурального походження зосереджені у межах руслового, заплавного та схилового типів місцевостей (рис. 1).

Рис. 1. Модель формування домінуючих ландшафтів у структурі долини малої річки Середнього Побужжя

1 – корінні породи (граніти та гнейси); 2 – сучасні алювіальні відклади; 3 – флювіогляціальні піски й супіски; 4 – лесоподібні та покривні суглинки; 5 – поверхневі води (річка); 6 – заплавні лучні ґрунти; 7 – заболочені ґрунти й торф'яники; 8 – дерново-середньо- та сильно-підзолисті ґрунти; 9 – ясно-сірі й сірі лісові ґрунти; 10 – різнотравно-злакові луки; 11 – вербняки; 12 – чорновільшанники; 13 – широколисті (грабово-дубові) ліси; 14 – агрофітоценози; 15 – сосново-ялинові ліси; 17 – опосередкований вплив антропогенного чинника; 18 – посилений вплив антропогенного чинника; 19 – типи місцевостей (I – русловий, II – заплавний, III – надзапlavно-терасовий, IV – схиловий, V – плакорний); 20 – домінуючі ландшафти (H – натуральні; A – антропогенні; H+A – умовно-натуральні).

Русловий тип місцевостей. Відповідно до законів Л. Фарга [7] у межах річищ є закономірною зміна двох типів аквальних ділянок – перекатів і плес. Вони відрізняються глибиною та швидкістю течії, гранулометричним складом алювію та особливостями рослинного і тваринного світу. У руслах малих річок межі між плесовими та перекатними ділянками визначаються змінами глибин 1–2 м на 10 м відстані.

Перекази приурочені до ділянок річищ із порівняно малою кривизною та похилом (до 2°). Для цих ділянок характерні малі глибини, висока швидкість течії та тверде суглинисте або галькове дно. Саме на переказах відбувається активне перенесення алювію. У структурі переказів виділено три типи натуральних урочищ.

1. *Урочища центрального річища* мають глибини від 0,5 до 1,5 м, швидкість течії більше 1 м/с. Днище урочища сформоване твердими суглинистими відкладами, інколи встелене галькою. Унаслідок швидкого перенесення алювіального матеріалу вода непрозора та скаламучена. Для урочища характерні хижі види риб – окунь звичайний (*Perca fluviatilis*), судак звичайний (*Sander lucioperca*), щука звичайна (*Esox lucius*) тощо.

2. *Урочища мілководних рукавів* формуються між корінним берегом та заплавленим островом. Довжина урочищ не перевищує 100–200 метрів, ширина – 1–2 м, глибини – до 1 м, швидкість течії не більше 0,5 м/с. Тут зростає кушир занурений (*Ceratophyllum demersum*), рдест плаваючий (*Potamogeton natans*), ряска мала (*Lemna minor* L.). Під час межені рукави пересихають або замулюються. Урочища стають ареалами карася сріблястого (*Carassius gibelio*), коропа звичайного (*Cyprinus carpio*), плітки звичайної (*Rutilus rutilus*).

3. *Острови* розташовуються лише на ділянках переказів. В основному вони мають витягнуту та овальну форму. Їх виникнення пов'язане з повеннями або паводками, внаслідок яких відбулося відділення частини заплави. Площі островів від 0,1 до 1 га, висота над рівнем води – 0,5–1,5 м. Основа урочищ складена заплавленими суглинками, галькою та піщано-глинистими наносами. Острови заростають рудеральними видами кущової та деревної рослинності, домінуючими видами серед яких є вільха чорна (*Alnus glutinosa* (L.) Gaerth.), верба ламка (*Salix fragilis* L.), верба козяча (*Salix caprea* L.), шипшина собача (*Rosa canina* L.), бруслина європейська (*Euonymus verrucosus* Scop.). У прибережних заростях осоки та очерету часто гніздяться курочки водяні (*Gallinula chloropus*) та дикі качки (*Anas platyrhynchos*), на деревах роблять гнізда лелеки.

Плеса приурочені до випуклих (С-подібних) сторін річкових заворотів. Це глибоководні ділянки, які чергуються з переказами. Для них характерні: повна відсутність або повільна швидкість поверхневої течії (0,2–0,3 м/с), глибини більше 1,5 м, мулисте дно й неоднорідність водної товщі щодо температурного режиму та біологічного різноманіття. У структурі плес виділено два типи водно-річкових урочищ.

1. *Урочища центрального глибоководдя* займають частину річища з глибинами понад 1,5–2 м. Відносно рівні ділянки тут чергуються із глибокими ямами. Днища урочищ складені суглинками, піском або галькою, часто замулені. Товщина алювіальних відкладів досягає 0,5–0,7 м. Поверхнева швидкість течії 0,2–0,3 м/с. У теплу пору року вода прогрівається до 16°C на глибину до 0,7 м, придонні шари залишаються значно прохолоднішими. Такі урочища бідні на рослинні угруповання, поблизу берегів іноді зростають глечики жовті (*Nuphar lutea* (L.) Smith.), аїр звичайний (*Acorus calamus* L.), очерет звичайний (*Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud.) та різні види осок (*Carex*).

Для урочищ є характерними карась, короп, в'юн (*Misgurnus fossilis*), сом (*Silurus glanis* L.). У ввігнутих обривистих берегах часто роблять нори видра річкова (*Lutra lutra*), ондатра (*Ondatra zibethicus*), рак річковий (*Astacus astacus*).

2. *Урочища прибережних відмілин* витягнуті уздовж випуклих берегів. Вони сформовані мулистим або піщаним алювієм. Ширина таких відмілин 2–5 м, максимальна глибина – до 0,5 м, швидкість течії 0,1–0,2 м/с. Температурний режим стабільний, улітку вода прогрівається на всю товщу до 21°C. Рослинний покрив майже відсутній.

Заплавний тип місцевостей. Морфологічно у заплавах малих річок Середнього Побужжя виділяються три рівні. Низька заплава відділена від річища крутим береговим схилом висотою 0,5–1 м. Середня заплава виражена фрагментарно у днищі долини і дещо припіднята (0,6–0,8 м) відносно попереднього рівня. Притерасна заплава розташовується біля підніжжя надзаплавної тераси або схилу і представляє вузьку, витягнуту смугу шириною 8–16 м. Найбільш типовими для району досліджень є низькі заплави, для яких характерне високе залягання ґрунтових вод і формування урочищ лук різного ступеня зволоження. Тут виділено три типи натуральних урочищ.

1. *Урочища вологих лук* зустрічаються у центральній частині низької заплави. У них переважають лучно-болотні ґрунти, з рівнем залягання ґрунтових вод до 30–35 см. Поверхня урочищ вирівняна, з окремими ускладненнями мікропідвищень і западин. У рослинному покриві домінує лучно-злакова рослинність: хвощ польовий (*Equisetum arvense* L.), хвощ лучний (*E. pratense* L.), лисохвіст лучний (*Alopecurus pratensis* L.), костриця овеча (*Festuca ovina* L.), костриця лучна (*F. pratensis* Huds.), тимофіївка лучна (*Phleum pratense* L.), пирій повзучий (*Elytrigia repens* (L.) Nevski), щучник дернистий (*Deschampsia caespitosa* (L.) Beauv.). Зустрічаються різні види осок.

2. *Урочища надмірно зволужених лук* характеризуються рівнем підпору ґрунтових вод до 15–30 см, які не виходять на поверхню. Луки приурочені до припіднятих ділянок низької заплави. У рослинному покриві переважають осоки. Серед домінантних видів виділяються осока побережна (*Carex riparia* Curt.), осока гостроподібна (*C. acufiformis* Ehrh.), осока чорна (*C. nigra* (L.) Reichard.), айр звичайний (*Acorus calamus* L.), комиш лісовий (*Scirpus sylvaticus* L.), калюжниця болотна (*Caltha palustris* L.), паслін солодко-гіркий (*Solanum dulcamara* L.).

3. *Урочища заболочених зволужених лук* знаходяться у передтерасній частині низької заплави, де на денну поверхню виходять ґрунтові води. Тут типовими є болотні ґрунти. Поверхня урочищ нерівна, заболочена та ускладнена мікро- та мезопідвищеннями і западинами. У рослинному покриві переважають очеретяно-осокові асоціації. Цей тип урочищ є ареалом вужів звичайних (*Natrix natrix* L.) і багаточисельних представників родини жаб (*Ranidae* Rafinesque).

На окремих прируслових або притерасних ділянках заплав зростають вільшняки та вербняки. Однак, оскільки зазначені урочища сформувалися внаслідок опосередкованої дії антропогенного чинника, ми їх відносимо до натурально-антропогенних ландшафтів і не характеризуємо.

Схилний тип місцевостей. За літологічними особливостями у долинах малих річок Середнього Побужжя найчастіше зустрічаються два варіанти схилів місцевостей: суглинистий та кристалічно-суглинистий. Вони відрізняються крутизною схилу (пологі, слабкопохилі, похилі, відносно-стрімкі), формою схилу (слабкоувігнуті, прямі, слабкоопуклі), положенням на схилі (верхньоприбровочні,

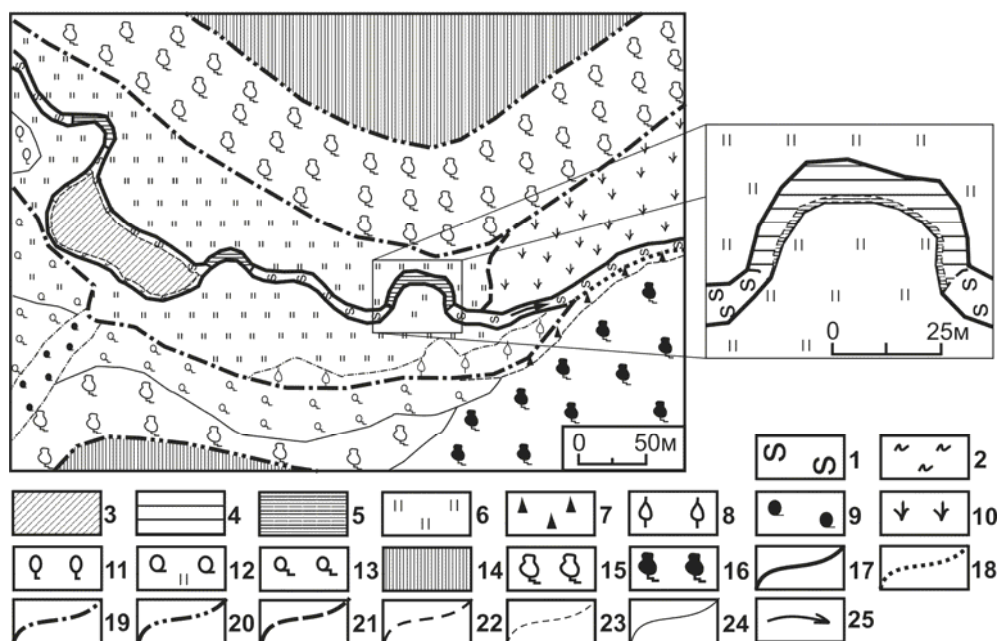

Рис. 2. Сучасна (2015 р.) ландшафтна структура долини річки Ятрань

Натуральні ландшафти. Руслові. Перекати. Урочища: 1 – центральне річище з глибиною 0,5-1 м і швидкістю течії більше 1-1,5 м/с; 2 – мілководний рукав з глибиною до 0,5 м і швидкістю течії більше 0,5-1 м/с; 3 – острів площею 0,46 га з нерівною поверхнею, зарослий різноманітною кущовою та деревною рослинністю на заплавних суглинках. **Плеса.** Урочища: 4 – центральне глибоководдя з глибиною 1,5 м і швидкістю течії 0,2-0,3 м/с; 5 – прибережні відмілини з глибинами до 0,5 м і швидкістю течії 0,1-0,2 м/с. **Заплавні.** Урочища: 6 – мікрогорбкуваті суглинисті поверхні з вологими луками із лучно-злаковою рослинністю на лучних ґрунтах. **Схилові.** Урочища: 7 – круті (70-80°) гранітні схили, частково зарослі мохами та лишайниками. **Натурально-антропогенні ландшафти. Заплавні.** Урочища: 8 – мікрогорбкуваті суглинисті поверхні з заростями вербняків на лучних ґрунтах. **Схилові.** Урочища: 9 – балка із різноманітною кущовою та лучно-злаковою рослинністю на сірих ґрунтах. **Водні антропогенні ландшафти. Ставково-заплавні.** Урочища: 10 – рівні поверхні з надмірно зволженими луками із осоково-різнотравною рослинністю на замулених відкладах. **Сільськогосподарські ландшафти. Садові. Заплавні.** Урочища: 11 – вирівняні суглинисті поверхні із «здичавілими» яблуневими садками на лучних ґрунтах. **Лучно-пасовищні. Схилові.** Урочища: 12 – круті (25-30°) схили із різноманітною кущовою та лучно-злаковою рослинністю на сірих опідзолених ґрунтах під випас; 13 – терасовані круті (25-30°) схили із різноманітною кущовою та лучно-злаковою рослинністю на сірих опідзолених ґрунтах під випас. **Польові. Плакорні.** Урочища: 14 – вирівняні суглинисті поверхні під польовими сівозмінами на чорноземах типових. **Лісові антропогенні ландшафти. Лісокультурні. Схилові.** Урочища: 15 – терасовані круті (25-30°) схили з насадженнями білої акації на сірих опідзолених ґрунтах; 16 – терасовані слабкопокаті (3-5°) схили з насадженнями білої акації та дуба звичайного на чорноземах типових. **Межі. Типів місцевостей. Натуральних:** 17 – руслового та заплавного; 18 – руслового та схилового; 19 – заплавного та схилового; 20 – схилового та плакорного. **Антропогенних:** 21 – ставково-заплавного. **Аквальних ділянок:** 22 – перекатів і плес. **Урочищ:** 23 – натуральних; 24 – антропогенних. **Інші позначення:** 25 – напрям течії.

середньо- та нижньосхилові). Схилові місцевості включають вузькі смуги корінних схилів річкових долин різної крутизни та ступеня розчленування ерозійно-балковою мережею. Схили сформовані кристалічними породами (в основному гранітоїдного комплексу – кристалічні сланці, гнейси, чарнокіти, амфіболіти, вінницити, магматити) та четвертинними суглинками, рідше глинами та пісками [3]. Зараз на слабкопохилих, похилих схилах сформувалися польові ландшафти. На крутих і відносно стрімких схилах, які не були порушені кар'єрними розробками, збереглися

натуральні ландшафти. У їх структурі виокремлено три типи урочищ.

1. *Урочища крутих (70-80°) гранітних схилів*, які межують з річищем. Як правило, це правосторонні схили, які підмиваються течією річки (внаслідок сили Коріоліса). На кристалічних породах майже відсутній шар ґрунту. Тут зростають мохи та лишайники. Такі урочища є ареалами для ящірки прудкої (*Lacerta agilis*) та вужа звичайного (*Natrix natrix*). Іноді зустрічається гадюка степова (*Vipera Elena*), яка зараз є рідкісною на Середньому Побужжі.

2. *Урочища сухих лук* сформувалися на крутих (>15°) схилах із виходами кристалічних порід. Луки займають центральну частину схилу. Поверхня урочищ слабоопукла. На дерново-підзолистих і лучних суглинистих ґрунтах сформувалася лучно-злакова рослинність. Домінуючими видами є костриця лучна (*Festuca pratensis* Huds.), пірій повзучий (*Elytrigia repens* L.), мишій сизий (*Setaria glauca* L.), горошок мишачий (*Vicia cracca*), в'язіль барвистий (*Coronilla varia* L.), дзвоники перстиколісті (*Campanula persicifolia* L.) тощо.

3. *Урочища грабово-дубових лісів* на крутих (>15°) схилах з виходами кристалічних порід. Ліси сформувалися на опуклих частинах схилів з різною експозицією. На ясно-сірих і сірих лісових ґрунтах зростають дуб звичайний (*Quercus robur* L.), граб звичайний (*Carpinus betulus* L.), в'яз гладкий (*Ulmus laevis*). Трав'яниста рослинність скель під покривом лісу є характерною для Побужжя. Серед основних видів зустрічаються копитняк європейський (*Asarum europaeum* L.), кропива дводомна (*Urtica dioica* L.), підмаренник чіпкий (*Galium aparine*), безщитник жіночий (*Athyrium filix-femina* (L.) Goth), щитник чоловічий (*Dryopteris filix-mas* (L.) Schott).

На основі дослідження натуральних долинно-річкових ландшафтів Середнього Побужжя можна розробити напрями їх збереження. Основним із них зараз залишається заповідання. Можливості охорони натуральних ландшафтних комплексів розглянемо на прикладі ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Кам'яногірський», що створений у 2011 році між селами Синицівка, Кам'яний Брід та Шамраївка Ульянівського району Кіровоградської області. На площі 230 га заказника охороняється мальовничий природний комплекс схилів долини річки Синиці та нижніх частин долин її приток Таужнянки, Куцої Балки та Лісової. [6]. Ландшафти натурального походження заказника зосереджені в межах схилового типу місцевості. У будові схилів спостерігаються відслонення палеопротерозойських порід Українського кристалічного щита, у структурі яких переважають ендербіти та гранодіорити Гайворонського комплексу, а також граніти й мігматити Побузького комплексу.

Натуральні краєвиди схилових місцевостей ландшафтного заказника доповнені флористичним різноманіттям. У складі степової рослинності переважають фітоценози з домінуванням костриці валійської (*Festuca valesiaca* L.), чебрецю Маршалла (*Thymus marschallianus* Willd.), ковили волосистої (*Stipa capillata* L.), шавлії дібрової (*Salvia nemorosa* L.), вишні куцовой (*Cerasus fruticosa* (Pall.) Woronow), тимофіївки степової (*Phleum phleoides* L.), конющини гірської (*Trifolium montanum* L.), жабриці рівнинної (*Seseli campestre* Bess.), льону шорсткого (*Linum hirsutum* L.), самосилу гайового (*Teucrium chamaedrys* L.). На виходах гранітних порід формуються угруповання з домінуванням молодила руського (*Sempervivum ruthenicum* Schnittsp. & C.V.Lehm), червецю однорічного (*Scleranthus annuus* L.), очитку їдкою (*Sedum acre* L.). У тріщинах скель північної експозиції зустрічаються угруповання, утворені папоротями – аспленієм волосовидним (*Asplenium trichomanes* L.), багатоніжкою звичайною (*Polypodium vulgare* L.), пухирником ламким

(*Cystopteris fragilis* L.). Натуральні ландшафти заказника постраждали від часткового заліснення степових схилів неаборигенними насадженнями дуба червоного (*Quercus rubra* L.) та експансії білої акації (*Robinia pseudoacacia* L.).

Велику наукову цінність мають локалітети 24 видів, що потребують охорони на різних рівнях. Серед них два види, занесених до червоного списку МСОП, один – до Європейського червоного списку, 7 видів, занесених до діючого видання Червоної книги України (2009) і 17 видів, що потребують регіональної охорони на території Кіровоградської області. Крім того, у складі рослинності даної території виявлено чотири угруповання, які підлягають охороні відповідно до діючого видання Зеленої книги України (2009). Урочища схилів є ареалами поширення ксилокопи звичайної (*Xylocopa valga* L.) та ящірки зеленої (*Lacerta viridis* Laurenti) [6].

Висновки. Натуральні долинно-річкові ландшафти Середнього Побужжя в умовах повсюдного, всебічного антропогенного навантаження потребують раціонального використання та охорони. Серед низки існуючих напрямів їх збереження найдієвішим є заповідання, що включає створення нових природоохоронних об'єктів, які мають натуральне походження, розширення площі існуючих заповідних територій за рахунок буферних зон, які не зазнали антропогенного впливу та створення єдиної системи природоохоронних територій за рахунок розбудови екологічної мережі.

Література

1. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти річища і заплави Південного Бугу: монографія / Г.І. Денисик, О.Д. Лаврик. – Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. – 210 с.
2. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Денисик Г.І. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 2011. – 184 с.
3. Гудзевич А.В. Схиліві місцевості / А. В. Гудзевич // Середнє Побужжя: [монографія]; за ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – С. 125–131.
4. Рябоконт О.В. Регіональні та локальні ансамблі натурально-антропогенних ландшафтів Поділля / Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вип. 26. – Вінниця, 2014. – С. 113–118.
5. Середнє Побужжя: [монографія]; за ред. Г. І. Денисика. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – 280 с.
6. Степи України. Наукове обґрунтування створення ландшафтного заказника загальнодержавного значення «Кам'яногірський» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pryroda.in.ua/step/naukove-obgruntuvannya-stvorennia-landshaftnoho-zakaznyka-zahalnoderzhavnoho-znachennya-kamyanohirskyy/>.
7. Fargue L. La forme du lit des rivieres a fond mobile / Fargue L. – Paris: Gauthier-Villars, 1908. – 187 p.
1. Denysyk H.I. Antropohenni landshafty richyshcha i zaplavy Pivdennoho Buhu: monohrafiia / H.I. Denysyk, O.D. Lavryk. – Vinnytsia: PP «TD «Edelweis i K», 2012. – 210 s.
2. Denysyk H. I. Pryrodnycha heohrafiia Podillia / Denysyk H. I. – Vinnytsia: EkoBiznesTsentr, 2011. – 184 s.
3. Hudzevych A.V. Skhylovi mistsevosti / A.V. Hudzevych // Serednie Pobuzhzhia: [monohrafiia]; za red. H.I. Denysyka. – Vinnytsia: Hipanis, 2002. – S. 125-131.
4. Riabokon O.V. Rehionalni ta lokalni ansambli naturalno-antropohennykh landshaftiv Podillia / Naukovi zapysky VDPU imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Serii: Heohrafiia. – Vyp. 26. – Vinnytsia, 2014. – S. 113-118.
5. Serednie Pobuzhzhia: [monohrafiia]; za red. H. I. Denysyka. – Vinnytsia: Hipanis, 2002. – 280 s.
6. Stepy Ukrainy. Naukove obgruntuvannya stvorennia landshaftnoho zakaznyka zahalnoderzhavnoho znachennia «Kamianohirskyy» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://pryroda.in.ua/step/naukove-obgruntuvannya-stvorennia-landshaftnoho-zakaznyka-zahalnoderzhavnoho-znachennya-kamyanohirskyy/>.
7. Fargue L. La forme du lit des rivieres a fond mobile / Fargue L. – Paris: Gauthier-Villars, 1908. – 187 r.

Подано до редакції 15.02.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Г.С. Хасцький

УДК 631.4:902:502.2

Пархоменко О.Г.

Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка

Особливості ґрунтово-археологічного підходу у дослідженні природного середовища минулих епох

Проаналізовано публікації з інтерпретації даних щодо похованих ґрунтів у зв'язку з історією землеробства, антропогенним навантаженням на природні комплекси, еволюцією природного середовища у голоцені. Наведено особливості дослідження палеоґрунтів за допомогою ґрунтово-археологічних підходів з метою реконструкції обстановок минулого. Досліджено поховані під валами, курганами та фонові (сучасні) повнопрофільні голоценові ґрунти. Наведено особливості формування та приклади моно- та полігенетичних ліній розвитку ґрунтів. Встановлено, що проблема дослідження включає декілька аспектів, зокрема: загальні і теоретичні питання еволюції ґрунтів; методичні і експериментальні дослідження еволюції ґрунтів; природну та антропогенну еволюції ґрунтів; археологічне ґрунтознавство.

Ключові слова: еволюція, природне середовище, ґрунт, ґрунтово-археологічний підхід, моно- та полігенетичні лінії розвитку ґрунтів.

Особенности почвенно-археологического подхода в изучении природной среды прошлых эпох. Проанализированы публикации с интерпритацией данных касательно погребенных почв в связи с историей земледелия, антропогенным воздействием на природные комплексы, эволюцией природной среды в голоцене. Приведены особенности исследования палеопочв с помощью почвенно-археологических подходов с целью реконструкции обстановок прошлого. Исследованы погребенные под валами, курганами и фоновые (современные) полнопрофильные голоценовые почвы. Наведены особенности формирования, а также примеры моно- и полигенетических линий развития почв. Определено, что проблема исследования включает несколько аспектов, а именно: общие и теоретические вопросы эволюции почв, методические и экспериментальные исследования эволюции почв, природную и антропогенную эволюции почв, археологическое почвоведение.

Ключевые слова: эволюция, природная среда, почва, почвенно-археологический подход, моно- и полигенетические линии развития почв.

O.Parkhomenko. Soil and archaeological approach to the study of the natural environment of the past epochs. There have been analyzed publications with data interpretation as for the buried soils in relation to the history of agriculture, the human activity on the natural complexes, the evolution of environment in the Holocene. The features of the research of paleosoils using soil and archaeological approaches to reconstruct the past situation have been given. The buried under the ramparts, mounds and background (modern) replaces classic-section holocene soils have been researched. The features and examples of mono-and poly genetic lines of development of soils have been described. It has been found that the problem of the study includes several aspects, including: general and theoretical questions of evolution of soils; methodological and experimental studies of evolution of soils; the natural boundary evolution of soils; archaeological soil study.

Keywords: evolution, natural environment, soil, soil and archaeological approach, mono and polygenetic line of soil.

Наявність проблеми. Однією з важливих фундаментальних та прикладних проблем у палеогеографії на сьогодні є – дослідження палеоґрунтів за допомогою ґрунтово-археологічних підходів, які нині все частіше використовуються для реконструкції природних умов проживання давньої людини. Тому лишається актуальним питанням еволюції ґрунтів у їх співвідношенні з географічним середовищем.

Аналіз попередніх досліджень. Інтерес до цієї проблеми підтверджується численними публікаціями з інтерпретації даних щодо похованих ґрунтів у зв'язку